

”דרש רבי יהודה בר ביזנא: בשעה שנתרשל משה רבינו מן המילה באו אף וחימה ובלעוהו ולא שיירו ממנו אלא רגליו מיד ותקה צפורה צור ותכרות את ערלת בנה מיד וירף ממנו” (בבלי, נדרים לב ע”א)

מהו הצור האמצעי בסיפור?

הצור מוזכר במקרא ככלי לברית מילה בסיפור מילת בנו של משה על ידי ציפורה: ותקח צפורה צר ותקרת את ערלת בנה ותגע לרגליו ותאמר כי חתן דמים אתה לי (שמות ד, כה).

ובסיפור מילת יהושע את בני ישראל מוזכרות הרבות צורים: בקצת מהזיא אפר ה' אל יהושע צעה לך חרבות צרים ושוב על את בני ישראל ישנית. ויש לו יהושע חרבות צרים וימל את בני ישראל אל גבעת הערלות (יהושע ה, ב-ג).

הצור מוזכר בגמרא כאחד החומרים בהם מותר ליצור סכין לשחיטה: בכל שוחטים בין בצור בין בזכוכית בין בקרופית של קנה (בבלי, חולין ג ע”א). ממקור זה עולה כי הצור הוא חומר חד במיוחד שאפשר לשחוט בו.

תוארו זה לתאים ארצו, האם הוא לתאים גם אלו הצור?

צור הוא סלע משקע הבנוי מגבישי המינרל קוורץ SiO_2 . המינרל קוורץ הוא מינרל קשה (7 בסולם מוס). קושיו הרב של הצור הביא שצור היה אחד מחומרי הגלם השימושים ביותר לייצור כלים בתקופת האבן. אבן הצור נשברת לנתזים דקים וחדים, וכך אפשר ליצור ממנה להבים לשימושים רבים. כלי הצור יכולים להגיע לחדות הנדרשת לביצוע מילה או שחיטה (איור 21).

כלים מאבן צור
(הנונה, ח"ת)

(Anton, 2004)

כלי אבן היו נפוצים בתקופה הניאוליתית והכלקוליתית. משה ויהושע חיו בתקופה הנקראת תקופת הברונזה. בתקופתם האדם כבר יודע להשתמש בכלי מתכת ומסוגל ליצור כלי חדים יותר מכלי אבן צור. מבחינה זו ייתכן שהמילה "צור" המוזכרת במקרא היא סוג של מתכת – ברזל או ברונזה שמהם יוצרו הכלים החדים ביותר והשתמשו בהם בתקופה זו.

השימוש באבני צור לפולחן

גם אם תקופת משה ויהושע אינה התקופה המתאימה לשימוש באבן, ייתכן שהשתמשו באבן לצורכי פולחן. כפי שמפרש שד"ל בפירושו לספר שמות ד, כה:

צור: אבן חדה, וכן עד היום פנהגה קצת מן הכושים לפול באבן חדה (Ludolf. Hist. Aethiop. 3.1.21) וכן תרגם אנקלוס טיגרא, וכן כתב הירודוט כי המצרים כשהיו חותכים חפצים להסיר מעיהם לחנט אותם, היו חותכים באבן כושית; וכן פליניוס (Hist. Nat. 35. 12) כתב כי כהני סיבילי (Cybele) היו משרסים עצמם באבן (קלערי' וראז').

על פי פירושו גם אם היו בנמצא כלים חדים יותר, ציפורה הייתה מוהלת את בנה באבן צור. ציפורה מלה את בנה בדרך בין מדיין למצרים, יהושע מל את ישראל ליד הגלגל.

הדרך ממדיין למצרים עוברת במרכז סיני, אזור המכוסה בחמאדה (זהו משטח ללא צמחייה המכוסה בשברי סלעים. המונח חמאדה מגיע מהשפה הערבית ופירושו אינה פורייה. בצפון סיני נפוצים משטחי חמאדה המכוסים שברי צור). הגלגל נמצא בקרבת מקום למוצא ואדי קלט (נחל פרת המקראי) אל הירדן. בדרכו מגב ההר ואדי קלט עובר חתך גאולוגי שבו מצויה שכבה עבה של צור (תצורת מישאש) ולכן אזור הגלגל עשיר בחלוקי צור.

הצור יופיע בדרך כלל בסמיכות לסלעי קרטון, אם כי נמצא אותו גם ליד גיר ודולומיט.

השם "צור"

בבראשית רבה מבינים בפשטות את המילה "צור" כשם החומר שעשויות ממנו חרבות יהושע, ומתרגמים אותה לארמית.

אפר ר' איסי:

בְּאַרְבָּעָה מְקוֹמוֹת נֶאֱמַר בְּלִשׁוֹן הַזֶּה, יֵשֶׁה, בְּשִׁלְשָׁה נִתְפָּרֵשׁ וּבְאַחַד לֹא נִתְפָּרֵשׁ.

יֵשֶׁה לֶךְ תַּבַּת וְגו', אֶפֶר רַבִּי נֶתַן תַּבִּיטָא דְאַעִין דְקַרְדִּינֹן (יהושע ה, ב):

יֵשֶׁה לֶךְ חֲרֻבוֹת צְרוֹס, נִתְפָּרֵשׁ גְּלִבִּין דְטַעְרִי (במדבר י, ב):

יֵשֶׁה לֶךְ שְׁתֵּי דְעוֹצְרֵת קָסָף, נִתְפָּרֵשׁ (במדבר כא, ח):

יֵשֶׁה לֶךְ שְׁרָף, לֹא נִתְפָּרֵשׁ (בראשית רבה פרשה לא, ח).

גלבין דטינרי הם סכינים העשויות "טינרי", כלומר אבן צור בארמית, והיא מופיעה פעמים רבות בתרגומי יונתן ואונקלוס. בעברית העיצור צ מחליף תמיד את העיצור השמי הקדום ט, ולכן הטינרא הארמי, או טַרְ (טָר) או טַרְר (טָרָר) בערבית, הופכות לצור בעברית (העיר צור נקראת בערבית טייר) (נתן בן חיאל, 1926; עץ יוסף על בראשית רבה לא, ח).

צ'ר וצור

נשים לב כי במקרא מופיעה הן המילה צור בחולם והן המילה צור בשורוק בכתוב מלא. המילה בשורוק מציינת סלע חזק:

וַיֹּאמֶר ה' הִנֵּה מְקוֹם אֶתִּי וְנִצַּבְתָּ עַל הַצּוּר. וְהָיָה בְּעֵבֶר כְּבֹדִי וְשִׁמְתִיךָ בְּנִקְרַת הַצּוּר וְשִׁלְתִּי כַּפִּי עָלֶיךָ עַד עֶבְרִי (שמות לג, כא-כב).

על דרך השאלה המילה מתארת את ה' ומקומות בטוחים ומוגנים. אם נזהה בין המילים, הרי שגם הצור מסמל סלע חזק. כיום המילה צור מציינת את שמו של סלע הצור. השם מופיע גם בשפות מקבילות ונראה כי זה היה שמו של הסלע גם בתקופות קדומות. גם מקרבת המילים צור וצור, נראה כי הצור מתאר סלע. סלע הצור יכול להתאים ל"צור" המתואר במקרא. כיוון שהוא קשה אפשר ליצור ממנו כלים חדים. ההסתייגות של פרשנים מסוימים מלפרש את המילה צור בסיפור בריתות המילה כאבן הצור יכולה לנבוע מכך שמילה נעשית בכלי החד ביותר הזמין ובסיפורי משה ויהושע כבר השתמשו בסכינים העשויות מתכת (וכך גם נקבע להלכה שמילה עדיפה בכלי ברזל). לכן יש מקום להניח שה' יורה ליהושע להכין חרבות מברזל לשם ברית המילה ולא מאבן. אולם ייתכן שדווקא היה נהוג להשתמש באבן צור כסכין בטקסים פולחניים, כפי שמתאר שד"ל. לפירוש זה נצטרך להסביר את הסיבה בגינה בתקופת התנ"ך השתמשו בצור, ואת הסיבה לשימוש בברזל בימינו.

הצור בפיוט

הפיוט "זובדו צורים חמישה" הנאמר בקהילות אשכנז בשבת ברית מילה מרמז לאחד ההסברים מדוע הברזל התקבל כחומר שבו מבצעים ברית מילה, בעוד מהמקרא, כאמור, אפשר להבין שבריתות המילה המתוארות נעשו באבן צור. הפיוט עוסק בחמש דמויות המוזכרות במקרא ומלו באבן צור (עפשטיין, תצ"ד, עמ' נב).

זוֹבְדוּ צוּרִים חֲמִישָׁה לְבְרִית בְּשָׂרִים.
 חָצַב אֲבוֹת שְׁנַיִם חֲמֵה הַיּוֹצְרִים.
 טְהוֹרָה שְׁלֵשָׁה וּבֵן נֹן שְׁתַּיִם הָרִים.
 וַיַּעַשׂ לוֹ יְהוֹשֻׁעַ חֲרָבוֹת צָרִים.
 יוֹסֵפוֹ צָרִים לְחֲרָבוֹת בְּמִוֹ לְהַמּוֹל
 כְּאִשָּׁר מְלוֹ בְּצֹר שְׁלֹשִׁים וְתַמּוֹל
 לְכֵן סַמְכֵם בְּצוּי מְשָׁרֵת לְמוֹל
 עָשָׂה לָךְ חֲרָבוֹת צָרִים וְשׁוֹב מִל
 מְטִיב לְנַגַּן אִישׁ הַבּוֹיֵעִים כְּפִלְחוֹ,
 נְדַמְנֵנוּ חֲמִישָׁתָן וַיַּעַשׂוּ אַחַת לְצִלְחוֹ,
 סִלַּק הַבְּרָזֶל עֲצָמוֹ כְּזָכַר אוֹרְחוֹ,
 וְתַטְבֵּעַ הָאֶבֶן בְּמַצְחוֹ.

יש האומרים שר' אליקים בן יוסף, חותן הראב"ן, חיבר פיוט זה ויש הקושרים אותו לר' אליקים בן משולם מתקופת רשב"ם.

לפי פרשני הפיוט שניים משלושת האבות מלו בצור, ציפורה אשת משה מלה את בנה בצור ויהושע הכין שני צורים. מהם שני הצורים של יהושע? יש מקום לומר כי יהושע מל פעמיים, פעם במצרים עם משה ואהרון ופעם בגלגל, ואפשר לומר כי יהושע נצטווה להכין "חֲרֻבוֹת צָרִים" (יהושע ה, ב), ברבים, ומיעוט רבים – שניים.

ואכן, למילה באבן אפשר לתת צידוק המשווה את ברית המילה לקורבן המעלה אדם לאל.

כשם שעל המזבח אסור להניף ברזל כפי שכתוב בספר שמות:

"כִּי חֲרֻבָּהּ הַנִּפְתָּה עָלֶיהָ וַתַּחַלְלֶהָ" (כ, כא)

ואמרת המשנה במסכת מידות:

שֶׁחֲבַרְזֵל נִבְרָא לְקַצֵּר יָמָיו שֶׁל אָדָם וְהַפְּזֻבָּה נִבְרָא לְהַאֲרִיךְ יָמָיו שֶׁל אָדָם, אֵינֶנּוּ בְדִין שְׂוִיָּהּ הַפְּקָצָר עַל הַפְּאֲרִיךְ (ג, ד).

היה ראוי לומר שגם בברית המילה המסמלת ברית בין האל לאדם ונועדה להאריך ימיו של אדם, אינו בדין שיונף המקצר על המאריך. ואם כן, מובן לנו מדוע ציפורה ויהושע, ועל פי בעל הפיוט, אף האבות מלו באבן צור.

הפיוט מספר כי הכלי לברית מילה "הוסב" מאבן צור לברזל (חרב).

הפיוט ממשיך ורומז למדרש העוסק ב"מִיטִיב לְנַגֵּן" (שמ"א טז, יז) הלוא הוא דוד המלך, ב"אֵישׁ הַבְּנִיָּס" (שם, יז) – גלית שדוד הטביע עליו אבן במצחו והרגו. המדרש לא נמצא בידינו, אך מתואר בפרישה, יורה דעה רס"ד, ז':

וּפְעוּזָה מִן הַטּוֹבָחַר לְפֹל בְּרִזָּל. שִׁעַתִּי קָעַק עַל פִּי הַמְדַרֵּשׁ שֶׁכַּךְ הוֹבֵטָח לְבְרִזָּל בְּיוֹם שֶׁנִּבְטַח הַטּוֹבֵעַ שֶׁל בְּרִזָּל שֶׁהָיָה בְּרִאשׁוֹ שֶׁל גְּלִית לִפְנֵי דוֹד.

על פי המדרש כובעו של גלית שהיה עשוי ברזל, "נעשה רך" על פי המדרש ופינה את מקומו לאבן שזרק דוד, ולכן הברזל קיבל שכר והפך לכלי לברית המילה במקום האבן שהייתה בעבר.

מה הקשר של מאבקם של צוז ואית' לעניין ברית המילה?

גלית חירף וגידף את ישראל. אפשר למצוא רמז בפסוק שהגידופים סבבו על עניין המילה, שכן דוד אומר:

כִּי מִי הַפְּלִשְׁתִּי הֶעֱרַל הַזֶּה כִּי חֲרַף מְצַרְכוֹת אֱ-לֹהִים חַיִּים (שמ"א יז, כו).

וכן הוא אומר:

מִה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ אֲשֶׁר יָבֹה אֶת הַפְּלִשְׁתִּי הַלְזוֹ וְהִסִּיר חֲרָפָה מֵעַל יִשְׂרָאֵל (שם).

וביהושע לאחר ברית המילה נאמר:

וַיֹּאמֶר ה' אֵל יְהוֹשֻׁעַ הַיּוֹם גָּלוּתִי אֶת חֲרַפְתִּי מֵעַרְוִים מֵעַלְיָכֶם (יהושע ה, ט).

אם כן, "הסרת" גלית הערל מושוות להסרת העורלה. שניהם מסמלים חרפה.

הריגת גלית נעשתה כמו הבריתות שלפניה באבן, אך הברזל שפינה את מקומו ואפשר זאת, זכה להיות הכלי לברית המילה.

צור בדברי פרשנים על שמות ד, כה

תרגום אונקלוס:

וְנִסִּיבַת צְפוּרָה טַנְרָא וְיָזְרַת יְתַ צְרֵלַת בְּרָה וְקָרִיבַת לְקַדְמוֹהִי וְאַמְרַת אַרִי בְדַמָּא דְמַהְלָתָא
הָדִין אֲתִיבַת חֲתָנָא לָנָא.

אבן עזרא:

ותקח צפורה צור. דבר חד. כמו חרבות צורים שהם חדים.

בכור שור:

צר. כמו (יהושע ה, ב) חרבות צורים. שנון.

הטור הארוך:

ותקח צפורה צור. פי' איזמל כמו חרבות צורים דפתרגמינן איזמלין וכן חרבות צורים:

הכתב והקבלה:

צור. תרגומו טנרא והוא אבן חד כמו חרבות צורים, אף תשיב צור חרבו, חדוד חרבו, וכן כל כלי יוצר עליך (ישעיה נד) יחודד וילוטש; אמנם בכל המקומות אבן הצור שרוקה וכאן חלופה.

חזקוני:

צר אזמל חריף כמו חרבות צורים. ד"א צר לשון אבן כמו כשפיר חזק מצור. שהרי בדרך היתה ובפתע לקחה מה שמצאה.

רשב"ם:

צר - כמו: חרבות צורים, תער מלוטש איזמל חריף. וכן: אף תשיב צור חרבו. נתעקס ונכפף חידוד חרבו. ולכך לא הקמתו במלחמה.

רלב"ג:

צור. הוא חרב לקחתו לפול את בנה.

צור בדברי פרשנים על יהושע ה, ב

רש"י:

חַרְבוֹת צָרוֹם פְּתַרְגוּמֵי: אִיזְמֵלֵין חַרִיפִין. וְכֵן (תהלים פט, מד): אף תשיב צור חרבו. פְּשָׁטֵהְרִיפּוֹת נִהַפְּךָ לְצִדְדִין וְאִינוּ חוֹתְךָ יִפֶּה. וְכֵן (ישעיהו נד, יז): כָּל כְּלֵי יוֹצֵר עֲלֶיךָ.

מצודת ציון:

צורים. חדודים, כמו (תהלים פט, מד) צור חרבו.

רלב"ג:

בעת ההיא אפר ה' אל יהושע עד אז יבנה יהושע. חרבות צורים הרצון בו חרבות החדוי' והם הנעשים מהנחשת אצו"ד בלע"ז, ואמנם צוהו כדי שישוגם יהושע בזה המעט מהצער שאפשר בו כי יתכן בכפו אל החרבו' שיהיו בתכלית מהחדות ולזה תרגם יונתן אזמלון חריפין.

מקורות

חנונה, מ' (ח"ת). סיתות באבן צור. **בני אדמה**.

<https://bneyadama.co.il/> סיתות-באבן-צור

עפשטיין י"מ (מהדיר). (תצ"ד). **סדר תפילה דרך ישרה**. דפוס הירץ לוי.

נתן בן יחיאל (1926). **ספר ערוך השלם** (מהדורה שנייה, כרך 4, עמ' 49). הוצאת "מנורה".

Anton. (2004, 19 באוקטובר). **אבני צור קטנות** [תמונה].

https://eo.m.wikipedia.org/wiki/Dosiero:Kleine_feuersteine.jpg

מקורות להרחבה

בן-דוד, י' (ח"ת). ברית מילה בלי סכין. **פורטל הדף היומי**.

<https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=13188>

הוכמן, מ' (תשס"ט). המילה של יהושע. **ישיבה**. <https://www.yeshiva.org.il/midrash/11636>